

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2014-cü ildə elan edilərək keçirilmiş 7-ci "Mobillik qrantı" müsabiqəsinin (EIF-Mob-7-2014-8 (23)) qalibi olmuş "Qarabağ komendantı (Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın həyat yoldaşı) general Usmiyevin Qarabağdakı fəaliyyətinin Dağıstanda araşdırılması" adlı layihə rəhbəri

Aynurə Qəzənfər qızı Qurbanovanın

HESABATI

Iyunun 5-29-u 2015-ci il tarixində "Qarabağ komendantı (Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın həyat yoldaşı) general Usmiyevin Qarabağdakı fəaliyyətinin Dağıstanda araşdırılması" adlı layihə şərtlərinə əsasən RF Dağıstan Respublikasında araşdırma apardım. Adı çəkilən layihə əsasında öncə qalacağım oteli müəyyənləşdirdim. Dağıstan Mərkəzi arxivinin direktoru Olqa Vladimirova ilə telefon əlaqəsi yaratdım, AMEA-nın müxbir üzvü M.K.İmanovun adından DMA-nə icazə məktubunu hazırlatdım, Xasay Xan Usmiyev haqqında tədqiqat aparmış Kamil Əliyev və Nəsrəddin Nəsirov ilə görüş təyin etdim.

Mahaçqalaya getdiyim gün şəhərlə tanış oldum. Səhərişi gün (Bazar günü) Kamil Əliyev və N.Nəsirov ilə görüşdüm. Bazar ertəsindən etibarən Dağıstan Dövlət Mərkəzi arxivində tədqiqata başladım. Burada 3 günlük çalışmadan sonra arxivlərin izi ilə Xasay Xan Usmiyev haqqında sənədlərin Qarabudaxkənd rayonu Mərkəzi arxivində olduğunu öyrəndim və oraya getdim. Məktublər 19-cu əsr ruscasında olduğundan bu sənədlərin oxunub araşdırılıb, lazımı sənəd olub olmadığını müəyyənləşdirmək təxminən bir həftə ərzində mümkün oldu. Araşdırmaya Bakıda davam etmək üçün buradakı sənədləri foto-print etdirdim. Buraya Xasay Xan Usmiyevin intriqasının olub olmadığını öyrənmək üçün onun şəxsi məktublaşmalarından, ondan edilmiş şikayətlər, özünün etdiyi şikayətlərindən ibarət ərizə sənədləri və s. daxildir.

Qeyd edək ki, bu günə qədər Xasay Xan Usmiyevin həyat və yaradıcılığı haqqında yazılmış yazılar ehtimallar ilə qeyd olunurdu, ancaq bizim əldə etdiyimiz bu sənədlər əsasında tam səhih, sübut olunmuş bilgilərimiz mövcuddur. Buradan da Xasay Xanın həyat və yaradıcılığı qismən aydınlaşmış oldu. Ancaq bu hələ bizim layihəmizdə qoyduğumuz şərtlərə və tələblərə, yəni Dağıstan və Qarabağ münasibətlərinin öyrənilməsinə imkan vermirdi. Buna görə də biz, araşdırmamızı davam etdirmək üçün Vladıqafqaz Mərkəzi Arxivinə müraciət etdik. Burada Xasay Xan Usmiyevin Melikov ilə yazdığı üç məktub

tapdıq ki, bizim araşdırmamıza yeni yön verdi. Beləki, bu sənədlər sayəsində Xasay Xan Usmiyevin Melikov ilə ziddiyyətinin olması ehtimalı öz təsdiqini tapdı. Qeyd etməliyəm ki, Melikov milliyətcə erməni idi və çara yaxınlığı ilə seçilirdi. Buradan da Rusiya hökumət dairələrinin erməni-türk məsələsinə hələ 19-cu yüzildən birmənalı yanaşmadığı ortaya çıxır. Vladiqafqaz arxivində 3 günlük araşdırmadan sonra Dağıstana geri qayıtdım. Xasay Xan Usmiyevin tədqiqatçıları K.Aliyev və N.Nasirov onun Osmanlı ordusu, yaxud hökuməti ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını, bunun uydurma olduğunu desələr də, mənə inandırıcı gəlmədi. Bundan sonra Dağıstandakı bələdçim dos.Ruhaniyat Musaevanın yardımı ilə RF Dağıstan Elmlər Akademiyası Etnoqrafiya və Tarix İnstitutunun əlyazmaları fonduna getdim və orada AKAK 11-ci cild 649-cu səhifədə axtardığım sənədi tapdım. Sənədin surətini çıxarmağa izin verilmədiyindən üzünü köçürdüm. Sənəddə Xasay Xan Usmiyev haqqında hesabat verilmişdir. Hesabata görə Xasay Xan Usmiyev Türkiyənin Bəyazıd şəhərindən gələn Argez kənd sakinləri Sadıx Bəy Hüseynoğlu və Ələkbər xan oğlu ilə Arınc kəndində qalmışlar və orada Şirin Sultan Nəbi bəy ilə müsəlmanlara qarşı hər hansı bir təzyiq olarsa, o zaman Sadıx bəy Dərələyəz, Şirin Sultan Naxçıvan qəzalarına, Əsəd Kəlbəli oğlunun isə Şuşa şəhərinə müdaxilə edəcəkləri müzakirə edilmişdir. Həmçinin Türkiyədə də naməlum şəxsə məktub göndərildiyi qeyd edilmişdir.

Bu sənəd onu göstərir ki, yalnız Qarabağla deyil, Dərələyəz və Naxçıvan ilə də Xasay Xan xanın əlaqəsi olmuşdur. Bu da Dağıstan-Qarabağ münasibətlərinin aydınlaşdırılmasına işıq tutur. Məlum olur ki, sadəcə Qarabağ yox, ümumən Azərbaycan Dağıstan üçün əhəmiyyət kəsb edir və baş verə biləcək hər hansı bir təhlükədə bu ölkənin ziyalıları Azərbaycanı dəstəkləyir. Buna görə də Sadıx Bəy Hüseynoğlu və Ələkbər xan oğlunun ömür yolunu öyrənməklə bu əlaqələr haqqında da daha geniş və səhih bilgi əldə etməyimiz mümkündür.

Layihəmin digər tələbi olan şifahi araşdırma əsasında xalqın yaddaşında qalan informasiyaları toplamaq üçün Yaxsay kəndinə getdik. Bura Xasay Xan Usmiyevin doğma kəndidir və düşündük ki, onun doğulub boya başa çatdığı kənd sakinlərindən lazımlı məlumatlar öyrənə bilərik. Ancaq Yaxsay kəndinə getdiyimizdə buranın sakinlərinin böyük əksəriyyətinin artıq avarlardan ibarət olduğunu, Xasay Xan haqqında məlumat verə biləcək informatorların isə Buynak, Başlıkənd, Babayurd, Endirey, İzberbaş kəndlərinə həmçinin Çeçenistanın Borağan kəndinə köçdüklərini bildirdilər. Kəndin məktəb direktoru Saleh Mamoyevdən aldığımız bu məlumatdan sonra adları çəkilən

Lakin arxiv materialları arasında X.X.Usmiyevin intihardan öncə vəsiyyət məktubunu tapdıq və X.X.Usmiyevin intihar etdiyini sübut etdik.

Tədqiqat zamanı, X.X.Usmiyevin həyatı və fəaliyyəti qismən də olsa, işıqlandırıldı. Araşdırmanın nəticəsi olaraq, X.X.Usmiyevin əslində, patriot, millətsevər bir knyaz olduğunu, dövrünün siyasi hadisələrində aktiv iştirak etdiyini buna görə də onun haqqında dəyərli məlumatların sadəcə Dağıstan arxivləri ilə sərhədlənmədiyini gördük. Buna görə də düşünürük ki, X.X.Usmiyevin Osmanlı dövləti ilə ciddi əlaqələri və hətta işbirliyi də olmuşdur. Ehtimal edirik ki, Moskva və Türkiyə arxivlərində knyazın gizli fəaliyyəti haqqında daha geniş və ətraflı məlumatları özündə ehtiva edən sənədlər mövcuddur.

Əgər bu sənədlər qızıl qutuda
29.07.15. 